

De kerk in het midden

Sylvain De Bleeckere

1. Vragen in context

Mijn bijdrage heeft een beperkte actieradius. Zij heeft immers de vorm van een korte denkoefening, een denkoefening *nabij* het kerkgebouw. Op zichzelf onderhouden het denken en het kerkgebouw een natuurlijke band. Immers het kerkgebouw schept in de samenleving een reële ruimte waarin de mens ophoudt actief bezig te zijn met de dingen en waar hij zich bezint over zijn ervaringen tussen geboorte en dood. Het kerkgebouw is in onze cultuur de bezinningsruimte bij uitstek. Dát kunnen we 'denken *in* het kerkgebouw' noemen. Mijn denkoefening van vandaag speelt zich echter niet af *in* het kerkgebouw, maar eerder *nabij* het kerkgebouw. Centraal staat het denken *in*, niet *over* het kerkgebouw.

De band tussen denken en vragen vormt de tweede begrenzing van de actieradius van mijn bijdrage. De mens kan slechts denken vanuit zijn vragen. Ieder denken is een huis gebouwd op het fundament van vragen. Denken *nabij* het kerkgebouw steunt op enkele, grote vragen. Het zijn vragen van de huidige kerkgemeenschap over het kerkgebouw. Deze gemeenschap bevindt zich inderdaad niet meer uitsluitend *in*, maar ook gedeeltelijk *buiten* het kerkgebouw. Anders gezegd, ook voor de huidige kerkgemeenschap heeft het kerkgebouw zijn vanzelfsprekendheid verloren. Voorbij de vanzelfsprekendheden wonen de vragen.

De huidige kerkgemeenschap begint te beseffen wat Friedrich Nietzsche al meer dan honderd jaar geleden bij monde van zijn Zarathustra-personage vaststelde: het kerkgebouw verliest op de markt van de tijd zijn centrale betekenis. Op die markt loopt de menigte aan het kerkgebouw voorbij, ze realiseert hiermee steeds meer 'de dood van God'. Het kerkgebouw blijft er verlaten bij staan; het oogt eerder als 'de begraafplaats van God' dan als 'het huis van God'.

De vragen nabij het kerkgebouw zijn dus geen secundaire vragen, maar epochale vragen. Zij maken mijn denkoefening tot onze denkoefening en herinneren er ons aan dat *de kerk voor de eeuwigheid gebouwd is op de grondvesten van de tijd*. Die tijd dwingt de huidige kerkgemeenschap na te denken over het lot van haar kerkgebouw. Hoe kan zij (nog) 'de kerk in het midden' houden? Betreft het een verloren strijd? Of is het een nooit geziene uitdaging met onvermoede mogelijkheden? Kiest de kerkgemeenschap daarbij voor de angst of voor de hoop?

Deze vragen geven aan dat de problematiek van het kerkgebouw vandaag niet louter in organisatorische, administratieve, juridische of cultuurpolitieke termen kan worden gesteld. De actieradius van de vragen nabij het kerkgebouw reiken verder dan het gebouw; ze vertolken een fundamentele cultuurcrisis, in het midden waarvan het kerkgebouw staat.

[Hoe begrijpen we vandaag de epochale vaststelling van 'de dood van God' waarbij het kerkgebouw het teken bij uitstek is. We bekijken het fragment uit Andrei Roublev van Andrei Tarkovski: de scène in de verwoeste kerk met de overlevende, anonieme en stomme vrouw, de monnik-schilder Andrei Roublev en het denkbeeldige personage van Theofaan De Griek: een meditatie in een verwoeste kerk! Dergelijke meditatie is eveneens terug te vinden in de schilderkunst van Caspar David Friedrich die door Tarkovski wordt geciteerd in Andrei Roublev, evenals in Nostalghia. Wat betekent dit toegepast op Vlaanderen?]

2. Sporen langs de weg

Crisis betekent altijd dat een individu of een gemeenschap doorheen een proces van ziekte en genezing gaat; iets sterft af en iets ontluikt. Angst en hoop golven in eb en vloed tegen de kust van de ervaring. Een crisis plaatst de mens voor beslissingen en het opnemen van de verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheid, de eigen toekomst. In deze context zie ik hoe die collectieve verantwoordelijkheid zich concretiseert via drie denksporen van hoop: zone van zingeving, meditatieve leefgemeenschap, levende beeldruimte.

ZONE VAN ZINGEVING

Het historische christendom heeft doorheen zijn nu al eeuwenoude gang doorheen de tijd in en door het kerkgebouw een eigen betekeniswereld opgebouwd. Veel, heel veel van het gebouw is gedateerd; dat betekent: het heeft een datum, het merkteken van het toebehoren aan de tijd. Maar het kerkgebouw is in vergelijking met andere, gedateerde gebouwen een bijzonder gebouw; het rust namelijk op een fundament dat doorheen de huidige crisis overeind blijft. Dat fundament heeft een naam: *de existentiële zingeving van mensen in gemeenschap onderweg*. Het kerkgebouw als zone van zingeving! Dit inzicht is echter niet zo evident als het vandaag schijnt te lijken. Het verkrijgt pas zijn eigen waarde in de spiegel van de relatie tussen de eeuwigheid en de tijd die eigen zijn aan de betekenisruimte van het kerkgebouw.

Het kerkgebouw als zone van zingeving ervaren, vraagt van de overlevende kerkgemeenschap een ingrijpend denkwerk. De spanning die bestaat tussen het historische, theologische zelfbewustzijn van het kerkgebouw enerzijds en de concrete, beleefde ruimte door de gemeenschap anderzijds, brengt de moeilijkheid en de noodzaak van dat collectieve denkwerk aan het licht. De officieel, theologische verhalen over het kerkgebouw waren zwaar metafysisch onderbouwde, ideologische verhalen. Ze spraken over de mimesis van het eeuwige zijn bij God, in het slijk van de tijd. De dogmatische verhalen over het kerkgebouw handelden over macht én waarheid én gehoorzaamheid én zonde. Heel grote woorden waarin de echo van de eeuwigheid weerklonk. Dat was het ene verhaal, maar daarnaast was er een heel ander verhaal. Dat kende geen hoge woorden. In dat meer verscholen verhaal was het kerkgebouw de grote ruimte waarin de gelovige mensen een emotioneel, collectief onderdak vonden. Ze konden er de tragiek van hun bestaan projecteren op het lichtscherf van de kleurrijke glasramen. Ze troffen er een thuis aan waarin hun broos bestaan een heilige, want helende waardigheid verwierf. Doordenkende figuren zoals Abt Suger de Saint-Denis, Franciscus van Assisi en Andrei Roublev hebben dat met een grote intensiteit begrepen, en met hen nadien de talrijke geniale beeldkunstenaars en architecten die vanaf de Gotiek het kerkgebouw plastisch hebben laten meegaan met de pelgrims van de tijd.

Het kerkgebouw als 'zone van zingeving' in onze tijd impliceert de moeilijke, maar moedige erkenning dat het kerkgebouw als centrum van ideologische machtsuitoefening geen toekomst meer heeft. Positief geformuleerd, impliceert het zonespoor dat het kerkgebouw wel een nieuwe toekomst heeft als laboratorium van *existentiële zingeving van mensen in gemeenschap onderweg*.

Dat dit echter niet evident is blijkt uit het architectuurdebat van de tweede helft van de 20ste eeuw waarin het kerkgebouw een paradigmatische rol heeft gespeeld; het debat openbaart namelijk een nieuwe modus van de eeuwenoude spanning van hen die het kerkgebouw het zegel van de eeuwigheid willen opleggen en zij die het kerkgebouw als een unieke zone van zingeving ervaren. De eerst genoemden kiezen voor een strakke en pure ruimte waar de abstractie de tijd negeert, terwijl de laatst genoemden in de ruimte het mysterie van hun existentie op aarde willen vieren. Dergelijke spanning tekent ook de postconciliaire kerkgemeenschap. Een spanning waarmee ze tot op heden niet of nauwelijks heeft mee kunnen leven.

[Wat is de cultuurhistorische draagwijdte van de christelijke traditie van het kerkgebouw? Welke benaderingen bestaan er?

1) *Er is de romantische traditie die het voorbije verleden voorstelt als een betreuenswaardig verlies. Vanuit dat verlies schildert men een heroïsch beeld van het verleden dat als een homogeen en onaangetast geheel wordt verbeeld. Terechte kritiek op de schaduwzijden van de eigen tijd vertaalt zich dan in het romantische beeld van het verloren aards paradijs.*

2) *Er is de dogmatische traditie die in een postmoderne redenering de traditie als een intellectueel argument voordraagt om weerstand te bieden aan de stormen van de tijd, stormen die men voorstelt*

als zijnde van tijdelijke en voorbijgaande aard. Hier blijft men koppig redeneren vanuit de eeuwigheid zonder tijd.

3) Voorst is er de kunsthistorische traditie die het kerkgebouw beschrijft als een kunsthistorisch monument met een progressieve evolutie doorheen de tijd: het kerkgebouw als de ruimte waarin zich een lineaire evolutie van esthetische stijlen heeft voltrokken.

Al deze benaderingen gaan voorbij aan het niet-homogene beeld van de concrete geschiedenis van het kerkgebouw. Zij is geen monolithisch blok noch vertoont ze een lineair patroon. Zie Andrei Roublev van Andrei Tarkovski: de scène in de ongeschilderde kerk met de discussie over de weigering van Andrei om in opdracht het Laatste Oordeel te schilderen en de discussie die hij daarover heeft met zijn geestelijke begeleider, de monnik Daniël. Die scène echoot na in de slotscène van het eerste deel waarin Andrei Roublev na de moord op de steenkappers en de intrede van de stomme, anonieme vrouw in het kerkgebouw, definitief afstand neemt van Daniël en het kerkgebouw verlaat. In de spiegel van deze beelden krijgt de historische spanning in de 12de eeuw tussen de cisterciënzerbenadering van Bernardus van Clairvaux en de gotische benadering van abt Suger de Saint-Denis hun paradigmatische en actuele betekenis. Van hieruit valt er ook een kritisch licht op de postconciliaire kerkenbouw in Vlaanderen en grotendeels in Europa: zie Geert Bekaerts toenmalige, trendbepalende boek 'In een of ander huis' uit de jaren zestig ("het beste kerkgebouw in de toekomst is dat wat niet meer wordt gebouwd"). Een duidelijke iconoclastische visie die het kerkgebouw benadert vanuit een eenzijdige secularisatiedoctrine.]

MEDITATIEVE LEEFGEMEENSCHAP

Een gebouw is architecturaal bewerkte materie van steen en glas. Maar stenen leven niet, ze vergaan op het ritme van de tijd. Alleen wanneer er concrete mensen voor zorgen — en zorgen voor is meer dan onderhouden van — en er hun energie in investeren, krijgen we een meelevende kerkruimte. Wat betekent dit in de hedendaagse crisis van het kerkgebouw?

Het denkspoor van de meditatieve leefgemeenschap opent hier een eigen denkruimte. Van oudsher werd het kerkgebouw ervaren als een gemeenschapsruimte. Bij een kerkgebouw hoort een leefgemeenschap; zonder een dergelijke gemeenschap heeft het gebouw geen toekomst: het verliest zijn reden van bestaan, het verglijdt tot een ruïne of het wordt afgebroken, of verbouwd naar nieuwe functies, gaande van een bibliotheek tot een restaurant, eventueel verbonden met een hotel. Een tweede dode toekomst is die van het museum. Heel wat kerken, vooral in de historische steden, hebben nu al de waarde van een museum, een schatkamer van cultuurrijkdom die blijvende verwondering wekt. Dergelijke gebouwen zijn en blijven collectieve cultuureigendom, beheerd door overheidsinstanties. De kerkgemeenschap kan daarop, zoals her en der gebeurt, nog een minimum van klassieke liturgie en een pastoraal voor passanten (toeristenpastoraal) enten. Meer is niet meer mogelijk. Het monumentale kerkgebouw is feitelijk al in het bezit van burgerlijke overheidsinstanties, wetenschappers, toeristen en concertorganisaties. Zeker in Vlaanderen kunnen niet alle kerken worden bewaard als musea.

In dorpen en stedelijke wijken bestaat de mogelijkheid van een echte toekomst van en voor het kerkgebouw. Die mogelijkheid weerklinkt in de volgende vraag: Is het kerkgebouw niet de ideale ruimte om midden in de samenleving een *laboratorium van gemeenschapstichting* te worden? De hedendaagse, open en mobiele samenleving worstelt met het probleem van de gemeenschap, of wat hetzelfde is: met het probleem van de eenzaamheid en de vereenzaming. Is het historische kerkgebouw niet geroepen om de omgeving te worden waar de materiële en formele samenleving verandert in de modus van de gemeenschap? Waarom is het niet denkbaar dat de kerkruimte de plek wordt waar *de sacrale betekenis van het samen wonen op aarde* wordt gerealiseerd, gevierd en gecultiveerd?

Dergelijke vragen openen perspectieven. Kan het kerkgebouw geen woonplaats worden? Hoelang is het immers nog te verantwoorden dat een dergelijk belangrijk gebouw midden een levende communauteit meer dan 95 % van de tijd leeg staat en letterlijk overgeleverd is aan de destructieve krachten van de natuur en menselijke verwaarlozing?

Kan het bestaande kerkgebouw door een concrete gemeenschap niet van binnenuit worden bewoonbaar gemaakt? Kan het geen reële woonplaats worden, één waar de heiligheid van het wonen op aarde tastbaar wordt? Dat eist de inzet van de beste krachten uit de gemeenschap. In het verleden al droeg iedereen 'zijn steentje bij' tot het ontstaan van het kerkgebouw. In onze tijd zijn er wellicht

nog voldoende mensen te vinden die in het geloofsleven dat via de christelijke traditie tot ons is gekomen, een bron van gemeenschapstichtende creativiteit vinden. Zij kunnen in en met het kerkgebouw een woon- en leefruimte ontwerpen voor een meditatieve leefgemeenschap. Die wordt en vormt de ziel en het kloppende hart van het gebouw waar meditatief wordt omgegaan met de grondstof van het menszijn: de aardse existentie in al haar complexiteit, tragiek en schoonheid. Dergelijke meditatieve gemeenschap legt voor *het wonen in het kerkgebouw* de levende hoeksteen voor het noodzakelijke werk aan een ongezien, religieus leven waarvan we nu nog niet in staat zijn de toekomst te vermoeden.

[Wat zijn de grondvoorwaarden voor de realisatie van een dergelijke visie op de meditatieve gemeenschap in het kerkgebouw? In grote steden en wereldsteden — Rome, Antwerpen, Parijs — zijn er aanzetten in wijkkerken: zie de San'Egidio gemeenschappen, zie YOT in de Brugse H. Magdalenakerk. Deze initiatieven zijn zeer belangrijk en hebben een belangrijke kiemwaarde. Ze overwinnen de angst en kiezen het pad van de hoop. Kan in die geest wat we hier in plaats van een utopie, een mentopie — de ruimte van 'mens, mentis' — noemen, ik herhaal: kan een dergelijke mentopie van de inwonende, meditatieve leefgemeenschap in wat nu nog parochiale kerkgebouwen zijn, überhaupt worden gerealiseerd? Die vraag is geen louter intellectuele vraag, het antwoord nog minder. Het is van bij het begin een existentiële procesvraag waarvan het antwoord groeit doorheen een meer fasen dynamiek. Een dergelijk nataal proces wordt niet gevoed door alleen maar een goed bedoeld idealisme en een flinke dosis goede wil; doordenkende conceptvorming, multidisciplinaire professionaliteit, mentopisch beleid en verworteld engagement voeden en versterken elkaar in een dergelijk geboorteproses.]

LEVENDE BEELDRUIMTE

In onze beschaving kan het kerkgebouw niet overleven zonder zichzelf om te vormen tot een levende, verzorgde en actieve beeldruimte. De meditatieve leefgemeenschap die de kerk bewoont, is een dienende gemeenschap. Deze *diacone* gemeenschap dient de omwonende gemeenschap op een unieke wijze. Zijn uniciteit bestaat niet in het sociale dienstbetoon dat een zaak is geworden van de democratische overheid en haar instellingen. Haar uniciteit bestaat niet in een vormend of lerend dienstbetoon want daarvoor zorgen al zovele grote en kleine scholen. De unieke diaconie van de meditatieve leefgemeenschap in het kerkgebouw staat in het teken van *het moeilijke, maar levensnoodzakelijke werk van de levenskunst*.

Dagelijks kunnen we zien hoe de aanwezigheid van grote kennis en wetenschap niet volstaat om in onze samenleving de kunst van het menszijn te beoefenen. Dagelijks kunnen we zien hoe opgestapelde rijkdom de bezitters ervan verleidt tot corruptie, hardvochtigheid en onvrede met zichzelf. De consumptie heeft niet alleen 'God' vermoord, zij heeft ook de plaats van 'God' ingenomen. Maar in tegenstelling met de 'God' van de kerken bezit die van de consumptie geen enkele spirituele rijkdom. In het dogmatische discours over 'God' weerklonk in de kerken toch nog altijd een stem die de kerkgangers opriep tot 'zelfkennis'. De consumptiegod spreekt echter een volkomen andere taal: die van de dood van de ziel. Waarom zien we dagelijks rondom ons zoveel medemensen die objectief alles bezitten om dagelijks te zingen van geluk, terwijl ze in de praktijk zich uitputten in geklaag, ontevredenheid met zichzelf, de anderen en de wereld? Nu ook de oude kunsten opgelost zijn is in de dikwijls lachwekkende kakofonie van 'alles is kunst', blijft alleen de moeilijkste van alle kunsten over: de levenskunst! Ik herinner er trouwens graag aan dat de woorden kunst en kind stamverwant zijn. Het kind is inderdaad het eerste kunstwerk. Dat begrepen op hun manier de bijbelse joden die over de eerstgeborene spraken en de Messias verwachtten in de geboorte van een kind.

Wat betekent levenskunst midden een consumptiemaatschappij? Het is het kostbaarste goed van de menswording die zich heden voltrekt op onze planeet, in bijbelse termen: de schepping. De meditatieve leefgemeenschap dient de welvaartsamenleving door haar wonen als levenskunst te vieren *in* het kerkgebouw. Deze blijft een publieke ruimte waar een nieuwe liturgie kan ontstaan; geen liturgie die het mysterie van het concrete bestaan vervloekt, minacht, verzwijgt of vernedert door een combinatie van onwetendheid, onbekwaamheid en banalisering. Nee, bedoeld is een liturgie die zich ent op de levenskunst. In de terminologie van onze bestaande beschaving betekent dit een liturgie die voortkomt uit het beeldend denken. Een beeldliturgie die woord en stilte regisseert. Een liturgie waarin de meditatieve leefgemeenschap alle spirituele rijkdommen uit het eigen verleden investeert, evenals alle spirituele rijkdommen uit andere beschavingen die we nu pas, in een niet door

kolonialisme besmet denken, leren doorgronden, alsook alle spirituele rijkdommen die heden door de pelgrims in de tijd worden gecreëerd.

De draagwijdte van dergelijke beeldliturgie is tegelijkertijd inspirerend en confronterend. Het kerkgebouw als levende beeldruimte houdt in dat de beeldende potenties van de architectuur, van het interieur en van de aanwezige kunstschaten in een bewuste strategie worden geïnvesteerd in actuele rituelen van de bezielde en bezielende gemeenschap. Nog anders geformuleerd: is het bestaande kerkgebouw niet de ideale plaats om liturgisch op weg te gaan? De kerkgemeenschap heeft het altijd zo begrepen. De meditatieve leefgemeenschap wekt dat bewustzijn terug tot leven. Dit betekent niet alleen dat in het kerkgebouw de hedendaagse pelgrim in de tijd een zone van zingeving schept. Het betekent veel meer: het is ook de plaats waar de liturgie zelf samen met de levende gemeenschap pelgrimeert. Ook hier bereiken we weer een punt van waarop we een nog niet geziene toekomst alleen maar kunnen vermoeden.

[De grondslagen van wat ik hier het beeldend denken noem, heb ik uitgetekend in het boek Tragiek, Transcendentie en Triade. Beeldend denken nabij het oeuvre van Andrei Tarkovski. Hasselt, Men(S)tis, 1999. Zie een voorstelling ervan op www.menstis.be]

Zone van zingeving, meditatieve leefgemeenschap, levende beeldruimte, drie sporen langs de weg die de huidige kerkgemeenschap bezig is te gaan doorheen het landschap van de tijd. Drie sporen van het denken *nabij* het kerkgebouw. Drie sporen die ons in beweging hebben gebracht waardoor we terug in het kerkgebouw zijn aangekomen. Via die denksporen bevinden we ons niet meer op dezelfde wijze in het kerkgebouw als voorheen. Een metamorfose voltrekt zich. De eeuwigheid van het kerkgebouw verschijnt nu als een eeuwigheid die niet meer strijdt tegen de tijd; ze wordt de eeuwigheid van de tijd. De naam van die eeuwigheid heet de levensweg! Het bestaande kerkgebouw getuigt van de ontelbare mensen die ons langs de gemeenschappelijke levensweg zijn voorgegaan. Het bestaande kerkgebouw kan ook deel hebben aan de levensweg van onze medemensen die nog niet geboren zijn.

Bisdom Brugge
Torhout
18 oktober 2003